

УДК 343.9

DOI 10.33244/2617-4154.4(17).2024.260-267

А. В. Свінцицький,*канд. юрид. наук, директор,
Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз**Служби безпеки України**e-mail: 30.07@nusta.edu.ua***ORCID ID 0000-0002-2562-8852**

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження. Зазначено, що нині кримінальний процес в Україні перебуває на етапі чергового адаптування до змін у процесуальному законодавстві. Проте залишаються невирішені питання, а деякі нововведення не привели до покращення. У більш розвинених країнах з подібними проблемами стикалися раніше, тому вже мають певні засоби вирішення. Водночас не весь зарубіжний досвід може бути корисним для вдосконалення українського законодавства. Також варто враховувати, що ідеального законодавства не існує, тому важливо з'ясувати, які саме положення є практично цінними, визначити аспекти, які потребують дослідження і впровадження. Досліджено зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження на прикладах Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Італії, Франції та Німеччини. Ці країни мають одну з найрозвиненіших законодавчих баз і демонструють реальне дотримання прав та законних інтересів осіб. Законодавство зазначених держав щодо процесуальних гарантій захисту в кримінальному провадженні загалом відповідає міжнародно-правовим актам, які були ними ратифіковані. На основі аналізу зарубіжного досвіду щодо процесуальних гарантій захисту прав та інтересів осіб під час кримінальних проваджень було запропоновано засоби вдосконалення вітчизняних процедур. Не всі рекомендації є прямим запозиченням іноземних норм, деякі з них були розроблені на основі аналізу закордонного досвіду. Для покращення безпеки учасників кримінального процесу пропонується доповнити Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» положеннями щодо захисту слідчих, прокурорів, суддів та інших посадових осіб. Також доцільно створити організацію для

захисту свідків, надавши їм право вказувати місце роботи або іншу адресу замість місця проживання, якщо є загроза їхній безпеці. Під час судового розгляду може бути впроваджений допит правоохоронців, які отримали інформацію від анонімних джерел.

Ключові слова: процесуальні гарантії, захист прав, законні інтереси, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Наразі кримінальний процес в Україні перебуває на стадії чергової адаптації до змін у процесуальному законодавстві. Однак деякі питання залишаються невирішеними, а окремі нововведення не сприяли поліпшенню ситуації. У більш розвинених країнах подібні проблеми виникали раніше, тому вони вже мають певні рішення. Водночас не весь зарубіжний досвід може бути корисним для вдосконалення українського законодавства. Важливо також пам'ятати, що ідеального законодавства не існує, тому необхідно визначити найбільш практично корисні положення, а також аспекти, які потребують додаткового дослідження та впровадження.

Зарубіжний досвід щодо забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи в кримінальному провадженні, а також можливі засоби вдосконалення цих гарантій в Україні тривалий час були предметом уваги багатьох науковців. Однак, незважаючи на значний обсяг досліджень, це питання залишається недостатньо вивченим, особливо з огляду на зміни в кримінальному процесуальному законодавстві України. Відсутня також комплексна робота, яка б систематизувала зарубіжний досвід і на його основі запропонувала рекомендації для поліпшення українського законодавства. Тому дослідження цієї теми є важливим та актуальним.

Мета статті. Аналізування зарубіжного досвіду в забезпеченні процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів осіб під час кримінального провадження та пошук засобів його застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження на прикладах таких країн, як Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Італія та Франція та Німеччина. Ці країни мають одну з найрозвиненіших законодавчих баз і демонструють реальне дотримання прав та законних інтересів осіб. Законодавство зазначених держав щодо процесуальних гарантій захисту в кримінальному провадженні загалом відповідає міжнародно-правовим актам, які були ними ратифіковані. До таких актів належать: Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, Основні принципи незалежності судових органів, Основні положення про роль адвокатів, а також Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо спрощення кримінального правосуддя і захисту потерпілих у межах кримінального права та процесу.

Варто також зазначити, що 1993 року під егідою Європейського комітету з питань злочинності був створений Комітет експертів з питань залякування свідків та забезпечення прав захисту. Цей комітет визначив ключові принципи, якими країни повинні керуватися під час регулювання кримінального процесу.

Не всі наведені міжнародно-правові норми та принципи дослівно відображені в національному законодавстві держав, оскільки ратифіковані міжнародно-правові норми мають вищу силу порівняно з місцевими і тому не обов'язково потребують прямого закріплення в національних актах. Однак, незважаючи на загальну правову основу, в кожній країні існують певні особливості у правовому регулюванні цих гарантій. Наприклад, законодавство США приділяє значну увагу захисту свідків, що водночас стимулює громадян до співпраці в розслідуванні злочинів, а також гарантує захист потерпілих і суспільства загалом. Зокрема, для захисту осіб, які свідчать проти небезпечних злочинців, була запроваджена Федеральна програма захисту свідків, яку доповнили Законом «Про посилення безпеки свідків». Ці заходи надають можливість свідкам, у разі необхідності, змінити особисті дані (ім'я, дату та місце народження), місце проживання, зовнішність, місце роботи тощо.

Гарантії захисту прав і законних інтересів підозрюваних також є надзвичайно широкими. Значний внесок у їхній розвиток зробила прецедентна практика Верховного суду США. Зокрема, в рішенні у справі Ескобедо (1964) було закріплено право кожної особи на присутність захисника після арешту; у справі Мепп (1961) запроваджено заборону на використання в суді доказів, отриманих під час незаконного обшуку; а в знаменитій справі Міранди (1966) була сформульована нова судова доктрина щодо правового статусу заарештованих. Виконання цієї доктрини є обов'язковим як для федеральних судів, так і для судів окремих штатів.

Що стосується захисту прав громадян під час арешту, варто відзначити процедуру «Хабеас корпус», яка застосовується в кримінальному процесі США. Вона надає заарештованому можливість подати скаргу з вимогою видати судовий наказ «Хабеас корпус» для захисту від незаконного арешту. За цією процедурою заарештований має право оскаржити свій арешт у суді тієї судової системи – федеральної або штатної [1, с. 87].

Ця процедура також має місце в британському кримінальному процесі, проте її роль на сьогодні досить незначна. Британське законодавство, з одного боку, передбачає відповідальність за будь-які незаконні дії та їх наслідки, незалежно від того, чи передбачала винна особа ці наслідки або бажала їх. Водночас одним із критеріїв притягнення до відповідальності є усвідомлення особою характеру своїх дій. Наприклад, діти до певного віку не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за свої вчинки.

Примус також є обставиною, за яку не наступає кримінальна відповідальність. Особа, яка діяла під впливом сили або примусу, перед якими не мала змоги чинити опір, не несе кримінальної відповідальності [2, с. 95].

Учасникам процесу надається юридичне сприяння. Лорд-канцлер видає або затверджує акти (інструкції, розпорядження, накази), що регулюють умови надання безкоштовної

юридичної допомоги особам, які притягнуті до кримінальної відповідальності, порядок виділення грантів для часткового покриття витрат на захист, а також розмір гонорарів адвокатів. Однак безкоштовні захисники не завжди добросовісно виконують свої обов'язки. Для забезпечення законності арешту було запроваджено посаду «офіцера з нагляду», який контролює процес арешту, щоб запобігти порушенню прав заарештованого [4, с. 153].

Італійське законодавство надає особливі безпекові гарантії та матеріальної підтримки членам мафіозних структур, які розкалялися і свідчать у суді. Такі гарантії містять право на проведення пластичних операцій, еміграцію та матеріальне забезпечення для них та їхніх сімей. Італійський кримінально-процесуальний кодекс також містить принцип «моральної свободи особистості», який забороняє використання методів, що можуть вплинути на свободу самовизначення особи або її здатність запам'ятовувати та оцінювати факти, незалежно від того, чи є ця особа обвинуваченим, потерпілим або свідком [3, с. 329].

Французьке законодавство приділяє значну увагу захисту прав та законних інтересів свідків. Зокрема, в інтересах як сторін, так і самого свідка може бути проведено закрите судове засідання, а також допускається анонімне надання свідчень або навіть відмова від них. У разі анонімних свідчень особу свідка перевіряють у поліцейському відділку, де проходить допит, а в протоколі вказується не його домашня адреса, а адреса відділку. Крім того, Франція надає значний акцент на юридичне сприяння для всіх учасників кримінального процесу.

Кримінальний процес також характеризується гуманним ставленням як до обвинуваченого, так і до засудженого. Для прикладу, засудженій особі може бути надана відстрочка виконання покарання для його ресоціалізації за підтримки держави. Аналогічно до італійських норм права, члени злочинних угруповань, які покалялися і сприяли розкриттю злочину та притягненню винних до відповідальності, можуть бути звільнені від покарання.

Якщо обвинувачений не перебуває під арештом, його мають допитати в поліції або прокуратурі не пізніше завершення розслідування. Водночас під час досудового слідства обвинувачення не висувається, а може бути пред'явлене лише після його завершення. Статус «обвинуваченого» на цьому етапі є формальним, і особа за своїм правовим становищем ближча до підозрюваного [5, с. 249].

Німецький суд приділяє особливу увагу справедливості та гуманності покарання. Під час його призначення суд враховує вплив покарання на майбутнє життя засудженого після відбуття терміну, а також ряд інших чинників, таких як мотиви й наміри особи, яка скоїла протиправне діяння, її світогляд і волю до вчинення протиправного діяння, ступінь порушення обов'язків, характер скоєного та наслідки, що настали, а також особисті й економічні умови життя, попередня поведінка та зусилля щодо компенсації заподіяної шкоди та досягнення примирення з потерпілим.

Як і у Франції, під час умовного відстрочення покарання держава сприяє ресоціалізації засудженого, надаючи йому соціального помічника, який може бути як посадовою особою, так і діяти на громадських засадах. Крім того, існує механізм захисту свідків,

подібний до інших країн, зокрема свідки можуть використовувати альтернативні адреси замість своїх фактичних місць проживання.

Можливість пробації (умовного відстрочення виконання покарання з одночасною ресоціалізацією) є поширеною практикою в багатьох країнах, охоплюючи всі раніше згадані. Однак засуджені повинні дотримуватися певних умов.

На основі аналізу зарубіжного досвіду щодо процесуальних гарантій захисту прав та інтересів осіб під час кримінальних проваджень було запропоновано засоби вдосконалення вітчизняних процедур. Не всі рекомендації є прямим запозиченням іноземних норм, деякі з них були розроблені на основі аналізу закордонного досвіду. Для покращення безпеки учасників кримінального процесу пропонується доповнити Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» положеннями щодо захисту слідчих, прокурорів, суддів та інших посадових осіб. Також доцільно створити організацію для захисту свідків, надавши їм право вказувати місце роботи або іншу адресу замість місця проживання, якщо є загроза їхній безпеці. Під час судового розгляду може бути впроваджений допит правоохоронців, які отримали інформацію від анонімних джерел.

Відповідно до норм Кримінального процесуального кодексу України захисником у кримінальному процесі може бути лише адвокат, внесений до Єдиного реєстру адвокатів України, щодо якого немає даних про зупинення або припинення права на адвокатську діяльність. Однак це не гарантує, що такий захисник буде висококваліфікованим професіоналом. Водночас підозрюваний (обвинувачений) може мати знайомих, які в минулому займалися адвокатською, суддівською або прокурорською діяльністю, маючи значний досвід і високу кваліфікацію, але на момент розгляду перебувають на пенсії або в іншому статусі, який заважає їм бути захисниками. Ці особи можуть виявитися більш компетентними, ніж офіційно призначений захисник, але закон наразі не дає можливості їм виконувати цю роль. Варто внести зміни до законодавства, щоб захисниками могли бути не лише зареєстровані адвокати, а й інші освічені та кваліфіковані фахівці в галузі права. Одночасно потрібно виключити можливість участі неосвічених осіб.

Це питання є особливо актуальним, оскільки представником потерпілого чи цивільного позивача може бути лише особа, яка має право виступати захисником у кримінальному процесі, проте безкоштовний захисник їм не надається. Важливо зазначити, що закон передбачає надання безоплатного адвоката лише підозрюваному (обвинуваченому), але було б доцільно забезпечити таку допомогу також потерпілому, цивільному позивачеві, а іноді й свідку. У разі коли цивільний позивач не має змоги оплатити послуги адвоката, це створює нерівні умови для підозрюваного (обвинуваченого) та порушує принцип рівності всіх учасників кримінального провадження.

Щоб забезпечити захист прав сторін у кримінальному процесі, угода про примирення повинна укладатися за участю прокурора та бути підписана ним. Це допоможе запобігти можливому тиску однієї сторони на іншу.

Для запобігання того, щоб інформація не була розголошена та що може нанести шкоду учасникам судового процесу, доцільним є збирання зобов'язань про нерозголошення даних, отриманих під час закритих судових засідань.

Перед затриманням або допитом учасників кримінального провадження варто надавати їм картки з переліком їх прав та обов'язків, які вони повинні підписати. Це має бути закріплено на законодавчому рівні й суворо контролюватися правоохоронними органами, оскільки часто порушуються права затриманих, підозрюваних і навіть свідків. Бували випадки, коли через незнання своїх прав свідки ставали підозрюваними, а згодом і обвинуваченими.

Для запобігання тиску на свідків і потерпілих під час судового розгляду вважаємо за доцільне розділити їх від інших учасників як під час очікування початку засідання, так і під час самого процесу, а також відокремити обвинувачених один від одного (якщо їх декілька). Така ізоляція обвинувачених також допоможе запобігти можливості для досягнення згоди під час судового засідання та спільного обговорення ситуації, що виникає в результаті виступів учасників. Крім того, потрібно додати до законодавства положення, яке б захищало обвинуваченого від тиску з боку співників та примушення свідчити проти себе для їх виправдання.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України прокурор зобов'язаний упродовж 24 годин після отримання заяви, повідомлення про скоєння кримінального правопорушення або самостійного виявлення обставин, які можуть свідчити про правопорушення, внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Проте вважаємо, що цього часу часто недостатньо для належної перевірки отриманої інформації, тому потрібно передбачити можливість його продовження за певних обставин. Важливо також зазначити, що відповідно до попереднього Кримінального процесуального кодексу 1960 року досудове розслідування (тоді – досудове слідство) починалося лише після винесення постанови про порушення кримінальної справи, тоді як сьогодні воно розпочинається після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це може призвести до того, що особа навіть не здогадуватиметься про відкриття проти неї кримінального провадження.

Крім того, вважаємо доцільним використовувати термін «допит» лише стосовно обвинуваченого, тоді як для підозрюваних, свідків, потерпілих та інших учасників процесу варто використовувати поняття «опитування». Це, на наше переконання, є більш гуманним підходом.

В Україні немає ефективного механізму матеріальної компенсації шкоди для потерпілих. Тому доцільно створити систему, за якою кошти, внесені підозрюваним (обвинуваченим) на спеціальний рахунок для забезпечення виконання покладених на нього обов'язків (застава), у разі невиконання цих зобов'язань мають бути спочатку використані для відшкодування шкоди потерпілому, а вже потім для держави. Держава повинна стимулювати засудженого повернути борг потерпілому в найкоротші терміни. Наприклад, вона може спочатку самостійно компенсувати збитки потерпілому з власного спеціального фонду, створеного для цієї мети, а потім стягувати борг із засудженого, примушуючи його працювати, якщо у винного недостатньо коштів.

Крім того, в ході дослідження були виявлені факти порушення прав і законних інтересів працівників судових та правоохоронних органів, зокрема порушення права на повагу до їхньої честі та гідності й випадки хабарництва. Також зафіксовано низький

рівень кваліфікації та моральних якостей цих осіб. Не всі законодавчі положення реалізуються належним чином. Це варто враховувати під час розроблення програм державного розвитку правової держави.

Висновки. Отже, наша наукова розробка проводилася в межах аналізу міжнародного досвіду забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів осіб у ході кримінального провадження. Було встановлено, що різні країни акцентують увагу на різних гарантіях для своїх учасників, проте загалом прагнуть забезпечити дотримання прав усіх осіб, залучених до кримінального процесу.

Також було проведено аналіз вітчизняного законодавства в контексті Кримінального процесуального кодексу 2012 року. У результаті цього аналізу були зіставлені отримані дані та сформульовані відповідні рекомендації. В українському законодавстві є прогалини, які можна частково заповнити, використовуючи міжнародний досвід. Важливо зазначити, що не всі рекомендації є простим копіюванням іноземних норм; деякі з них виникли внаслідок аналізу зарубіжного досвіду. Проте залишаються й недосліджені аспекти, що відкриває можливості для подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриньків О. О., Ляш А. О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві. Тернопіль : Астон, 2012. 260 с.
2. Свінцицький А. В. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн щодо інституту безпеки учасників кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 94–97.
3. Вечеря М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки свідка в кримінальному процесі. *Міжнародне право. Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С. 325–330.
4. Квасневський В. Зарубіжні програми захисту учасників судового процесу: досвід для України. С. 151–155.
5. Покоłodна М. М. Зарубіжний досвід забезпечення безпеки учасників оперативної розробки. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76). С. 241–251.

REFERENCE

1. Hrynkyv O. O., Liash A. O. Zakhody zabezpechennia bezpeky u kryminalnomu sudochynstvi. Ternopil : Aston, 2012. 260 s.
2. Svintsytskyi A. V. Porivnialnyi analiz zakonodavstva zarubizhnykh krain shchodo instytutu bezpeky uchasnykiv kryminalnoho provadzhennia. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia*. 2021. № 52. S. 94–97.
3. Vecheria M. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia bezpeky svidka v kryminalnomu protsesi. *Mizhnarodne pravo. Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo*. 2020. № 5. S. 325–330.
4. Kvasnievskyi V. Zarubizhni prohramy zakhystu uchasnykiv sudovoho protsesu: dosvid dlia Ukrainy. S. 151–155.
5. Pokolodna M. M. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia bezpeky uchasnykiv operatyvnoi rozrobky. *Visnyk LDUVS im. E. O. Didorenka*. 2016. № 4 (76). S. 241–251.

Свінцицький А. В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій захисту прав і законних інтересів особи під час кримінального провадження

A. V. SVINTSYTSKYI. FOREIGN EXPERIENCE IN PROVIDING PROCEDURAL GUARANTEES OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF A PERSON DURING CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the foreign experience of providing procedural guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of a person during criminal proceedings. It is noted that now the criminal process in Ukraine is at the stage of regular adaptation to changes in procedural legislation. However, unresolved issues remain, and some innovations have not led to improvement. In more developed countries, similar problems have been encountered before, so they already have certain solutions. At the same time, not all foreign experience can be useful for improving Ukrainian legislation. It is also worth considering that ideal legislation does not exist, therefore it is important to find out which provisions are practically valuable, to determine aspects that require research and implementation. The foreign experience of providing procedural guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of a person during criminal proceedings was studied using the examples of the United States of America, Great Britain, Italy, France and Germany. These countries have one of the most developed legal bases and demonstrate real respect for the rights and legitimate interests of individuals. The legislation of these states regarding procedural guarantees of protection in criminal proceedings generally corresponds to the international legal acts that were ratified by them. Based on the analysis of foreign experience regarding procedural guarantees of protection of the rights and interests of individuals during criminal proceedings, ways of improving domestic procedures were proposed. Not all recommendations are a direct borrowing of foreign norms, some of them were developed based on the analysis of foreign experience. In order to improve the safety of participants in criminal proceedings, it is proposed to supplement the Law of Ukraine "On ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings" with provisions on the protection of investigators, prosecutors, judges and other officials. It is also advisable to create an organization to protect witnesses, giving them the right to indicate their place of work or another address instead of their place of residence, if there is a threat to their safety. During the trial, law enforcement officers who received information from anonymous sources may be questioned.

Keywords: procedural guarantees, protection of rights, legitimate interests, foreign experience.

Стаття надійшла до редколегії 7 жовтня 2024 року